

تأملی بر خط و خوشنویسی کتیبه های سردر ورودی خانه های شیراز از دوره قاجار تا امروز

لادن سلاهی، مدرس گروه گرافیک دانشگاه ارم شیراز، Ladan.Selahi@gmail.com

محمدعلی کریمی پور، عضو هیأت علمی و مدیر گروه گرافیک دانشگاه ارم شیراز، ma_karimipoor1977@gmail.com

چکیده

معماری ایرانی بیش از هر معماری دیگر با خط و خوشنویسی هم‌نشین و همراه است. خوشنویسی در بین هنرهای اسلامی ایرانی از جایگاه خاص و ممتازی برخوردار است تا آنجا که می‌توان آن را نمونه بارز هنرهای بصری سنتی اسلامی دانست. به طوری که تأثیر چشمگیر خوشنویسی را در همه جنبه های هنر اسلامی از جمله در تزئینات معماری می‌توان مشاهده کرد. یکی از جذابترین و متنوع ترین تزئینات در معماری سنتی ایران، کتیبه های سردر ورودی خانه هاست که به شیوه های مختلف در تزیین سردر منازل به کار رفته است. بیشتر خانه های به جا مانده از دوره قاجار تا امروز در شهر شیراز، مزین به کتیبه های سردر ورودی است. این کتیبه ها علاوه بر ایفای نقشی اساسی در زیباسازی خانه ها و محیط شهری، بیانگر باورها و اعتقادات عمیق مذهبی ایرانیان هردوست است؛ زیرا که همه آنها حاوی آیات کریمه قرآن، احادیث، اذکار، ادعیه، اسامی ائمه و اشعار پر معنا می باشند و به خاطر این دو شاخصه در رأس هنرهای اسلامی جای گرفته است. هدف اصلی این پژوهش شناسایی و بررسی انواع خط، شیوه های خوشنویسی، گوناگونی مصالح به کار رفته در کتیبه های سردر خانه های شیراز و معرفی آن به دستداران هنراست. بر اساس بررسی و مطالعات صورت گرفته از میان مضامین فوق، آیه شریفه «بسم الله الرحمن الرحیم» که به گفته بزرگان دین موجب ایمنی از بلاها و مایه برکت کار و زندگی مسلمانان است، و از میان خطوط متعدد به کار رفته برای خوشنویسی کتیبه ها، خط زیبا و ایرانی «نستعلیق»، که نشانه طبع زیباشناسانه و سلیقه کمال گرای ایرانیان است، بیشترین موارد استفاده را داشته اند.

واژگان کلیدی: خوشنویسی، کتیبه، سردر خانه ها، دوره قاجار، شیراز.

پیشینه تحقیق

تحقیقی تحت عنوان «بررسی کتیبه های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تا کنون» توسط آقایان رضا محمدی و محمدعلی رجبی انجام شده است که در آن به بررسی کتیبه های موجود در دوره های ذکر شده در شهر تهران و شیوه های اجرایی آنها پرداخته است. تحقیق دیگری تحت عنوان «بررسی سیر تحول معماری کتیبه های سردر خانه های ایران (مجله هرنندی منطقه ۲۳ تهران، از دهه ۱۳۹۰-۱۳۰۰)» توسط خانم سولماز امامی و آقای محمدرضا عطایی همدانی در همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران ارائه شده است که به بررسی سردر خانه های تهران با تأکید بر مجله هرنندی پرداخته است. مقاله ای نیز تحت عنوان «جستاری در حکمت هنر و معماری هم‌نشین با خط و خوشنویسی» توسط خانم روحا دباغیان برای

کنفرانس بین المللی پژوهشهای نوین در عمران، معماری، مدیریت شهری و محیط زیست انجام شده که به بررسی خوشنویسی در هنر اسلامی به ویژه معماری اسلامی، آغاز و مراحل تطور خط، انواع خطوط و نقش هنر خوشنویسی در معماری اسلامی و کتیبه نگاری پرداخته است.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی تدوین شده است. اطلاعات ضروری مورد نیاز پژوهش به شیوه اسنادی و مطالعات میدانی به صورت حضور در مکان، مشاهده مستقیم و عکسبرداری جمع آوری شده است. جامعه آماری شامل کتیبه های خوشنویسی سردر خانه های شهر شیراز از دوره قاجار تا کنون می باشد. تعداد کتیبه های مورد بررسی ۲۱۰ عدد بوده که در مقاله حاضر، به سبب محدودیت حجم آن، ۲۱ مورد از آنها انتخاب و ارائه شده است.

مقدمه

معماری از بارزترین جلوه های فرهنگ هر قوم و دوره تاریخی، و نمایشگر محیط زیست آدمی است. در طول تاریخ و با رشد هنر معماری، ساختمان سازی علاوه بر تأمین سرپناه در جهت آسایش و ایجاد شرایط مطلوب زندگی، نیازهای روانی را نیز پاسخ گو بوده است. در مقوله منازل مسکونی، ورودی ها از اجزای اصلی بنا به شمار می رود. سردر ورودی نسبت به سایر محیط و اجزاء دیگر از اهمیت ویژه ای برخوردار است. زیرا نه تنها رابط بین بیرون و درون خانه است؛ بلکه از لحاظ زیبایی بصری نیز نشان دهنده ارزش و هویت هر ساختمان بوده است. کتیبه های سردر بجز آنکه وسیله ای برای زیباسازی محیط شهری بوده اند، در برآورده ساختن نیازهای روانی و روحی ساکنان و رهگذران نقش عمده ای بر عهده دارند. خط در زندگی مسلمانان در موقعیت های مختلف یادآور زیبایی هنری و تذکر دهنده یاد باری تعالی است. هنرمندان خوشنویس ایرانی انواع خطوط را در حدکمال فراگرفته و در کتاب قرآن کریم و در تحریر کتب گوناگون، همچنین در تزیینات سردر بناها از این هنر به نحو احسن بهره جسته اند و آثار بسیار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته اند.

وجود کتیبه ها در معماری اسلامی از خصایص بارز و پر اهمیت هر بنا است و در اینجا می توان دو ویژگی مهم این کتیبه ها را برشمرد.

۱- خطاطی در معماری به عنوان عنصر تزئینی و عامل همسان نمودن انواع مختلف بناهای اسلامی استفاده شده است. تقریباً تمامی بناهای اسلامی شامل کتیبه هایی با مضامین دعا و حدیث بر سطوح خارجی و داخلی خود می باشند.

۲- صرف نظر از زیبایی تزئینی، کتیبه ها در برگرنده معانی و مفاهیمی است که از یک طرف انعکاس دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش و از طرفی دیگر نمایانگر تمامی خلاقیت های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آنها می باشد" (شایسته فر، ۱۳۸۱، ۶۹).

بافت قدیم شهر شیراز (۱) به مساحت تقریبی ۳۶۰ هکتار در قلب شهر جای دارد. این محدوده که ۲/۸ درصد مساحت کل شهر را شامل می شود، هسته اولیه شکل گیری شهر شیراز در آن جای دارد، که شامل محله های لب آب، دروازه کازرون، بالاکف، بیات، اسحاق بیگ، سردزک، سنگ سیاه، کلیمیه، درب شیخ و درب شاهزاده است. تعداد خانه های موجود در بافت

تاریخی فرهنگی شیراز ۱۱۱۴۷ واحد است، که بیش از ۴۰۰ خانه دوره قاجاریه در آن شناسایی شده است که هریک از آنها به تناسب وضع و موقعیت صاحب آن با تزیینات گوناگون ساخته شده است. پژوهش حاضر به بررسی و معرفی کتیبه های سردر خانه های شیراز از دوره قاجار تا کنون می پردازد. کتیبه های یاد شده از لحاظ مضمون، مصالح به کار رفته، خطوط مورد استفاده و تکنیکهای اجرایی، دارای تنوع و خلاقیت های هنری بسیاری می باشند و انواع خطوط خوشنویسی عربی و ایرانی در کتابت آنها به کار رفته است. تمامی خانه هایی که کتیبه های سردر ورودی آنها مورد بحث و بررسی قرار گرفته است در بافت قدیم شهر شیراز قرار دارند. دلیل انتخاب این محدوده آن است که بناهای آن دارای ارزش و اعتبار تاریخی و فرهنگی بوده و به منزله میراث هنری شهر شیراز می باشند؛ اما متأسفانه امروزه اغلب آنها فرسوده شده و کتیبه هایشان یا به سرقت رفته اند و یا غبار فراموشی بر چهره شان نشسته است.

کتیبه و نگاری در معماری اسلامی

«کتیبه» در عربی به معنای سپاه و لشکر و یا رمه اسبان است. به آنچه ما در فارسی «کتیبه» می گوئیم در عربی «کتابه» گفته می شود. " (فضائل، ۱، ۱۳۸۲). آیات قرآن کریم بیشترین عامل تصویری ساختمان ها و کتیبه های اسلامی است که شامل جمالتی در اظهار ایمان و باور مسلمانان است. در تهیه کتیبه ها متون مربوط به ادعیه با نام خداوند و ستایش پروردگار بازگو کننده توانایی های بی حد و حصر خداوند است و مدح و دعای پیامبر اسلام (ص)، امام علی (ع) و پنج تن آل عبا است. " در اعتقاد مسلمانان کتیبه ها تجلی هنر خوشنویسی در معماری هستند و خط زیبا با رعایت قواعد و هماهنگی دست و قلم کاتب محملی مناسب برای نگارش کلام الهی بوده و در میان هنرهای اسلامی جایگاه مقدسی یافته است " (فدایی، ۱۳۹۲، ۸۴).

کتیبه های سردر خانه ها

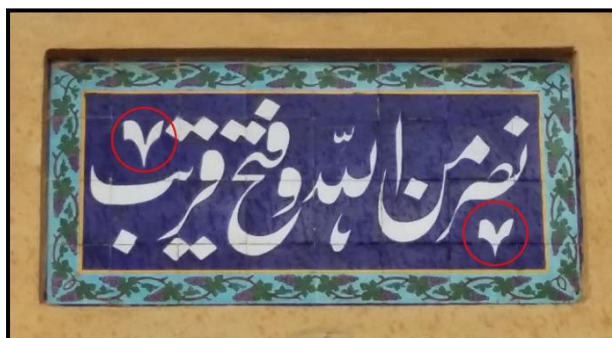
در لغت نامه دهخدا نیز چنین آمده است: "آن چه به خط جلی نسخ یا نستعلیق و یا طغرا و یا به خط کوفی بر در و دیوار مساجد و یا مقابر و اماکن متبرکه و یا سردر دروازه امرا و بزرگان نویسند و یا نقش کنند، قسمت زبرین دیواری که با آجر یا سنگ یا نقوش زینت کرده باشند، آن چه بر سنگی و یا کوهی حجاری شده باشد" (دهخدا، ۱۳۳۸، ج ۳۷). " نوشته ای که بر سردر و روی دیوار ابنیه (کاخ ها، مساجد، اماکن متبرکه و غیره) یا بر بدنه کوه به خطوط مختلف نویسند " (معین، ج ۳، ۲۹۰). آن چه در این منابع اشاره شد تعریفی از ظاهر کتیبه است که برای همه قابل مشاهده است، علاوه بر آن می توان در تعریف محتوایی کتیبه باید گفت: کتیبه کلام الهی، عرفانی و معنوی است که منشأ آن قرآن و احادیث است. کتیبه نماد و نشانه است، نماد درخواست هدایت گری بنده از خداست، کتیبه نشان دهنده صراط مستقیم است و یاری کننده و هدایتگر دل مومن به سوی خداست. کتیبه ذکر است و نمود اعلائی زیبایی در فرهنگ و هنر اسلامی است.

سردر

"سردر به مکانی در بالای در ورودی (خانه) از محل تلاقی چارچوب در، تا ارتفاعی در حدود ۱/۲ در، (در برخی موارد تا لبه قرنیز بنا) اطلاق می شود. اغلب تزیینات این محل در دو گروه عمده، سر در کتیبه، سردر نقش و نما قرار میگیرد" (اکبری، ۱۳۸۶، ۷۳). گفتنی است در اغلب سردرهای کتیبه ای، خط و به تبع آن، خوشنویسی عنصر بارزی به شمار می آید. با استناد به نظر پوپ مبتنی بر آنکه "خط در فرهنگ ایرانی دارای «خواص باطنی» است" (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۵۹). از این رو

اهل فن از جمله علی مرزی، استاد خوشنویسی، شیوه نگارش خط و تزئینات این نوع سردرها را شناسنامه و کلید رمز شناسایی تاریخی بنا می داند" (اکبری، ۱۳۸۶، ۷۴).

"استقبال یا بدرقه از مهمان، که از سنت های دیرینه ایرانیان است، در محدوده فضای ورودی اتفاق می افتد" (برزگر، ۱۳۸۶، ۱۰۹). از این رو، ساختار آن به شکلی بود که در خور استقبال و بدرقه مهمان باشد. "سردر منازل مجلل بود و تورفتگی مقابل آن هر مهمانی را به داخل دعوت می کرد. در بالای سردر، آیاتی از قرآن کریم یا عبارات مذهبی، که معمولاً آیه شریفه «بسم الله الرحمن الرحيم» بود، نوشته می شد تا مهمانان و ساکنین هنگام ورود و خروج از زیر آیات قرآنی یا روایات و عبارات دینی عبور کنند. بر سطح سردر، کتیبه های کاشی یا مرمری به شکل های مختلف و با مضامین آیات قرآنی و احادیث، نام پنج تن، نام بانی، تاریخ ساخت خانه و عدد ۷ تعبیه می گردید تا در هنگام خروج از خانه، ساکنان را از شر شیطان و چشم بد در امان نگه دارد" (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹). (تصاویر ۱ و ۲) «یدالله فوق ایدیهم»، «یا هو»، «نصر من الله و فتح قریب»، «وان یکاد»، «بسم الله»، قطعاتی از اشعار سعدی، حافظ، فردوسی و... عبارت هایی آشناست که بر سردرهای تاریخی نقش بسته است. کتیبه هایی با ابعاد مختلف که ارتباطی مستقیم با متن خطاطی شده بالای سردر دارد.

تصویر ۲- نصر من الله و فتح قریب، شیراز، مأخذ: نگارنده

تصویر ۱- یا صاحب الزمان، شیراز، مأخذ: نگارنده

"سردرد خانه ها به گونه ای طراحی می شد که به لحاظ فرم معماری مکان ورود به خانه، از دیگر بخش های ساختمان جدا بود و با شکل ویژه ای طراحی می شد. آجرکاری و کاشی کاری و ثبت ابیاتی از حافظ، سعدی و شاهنامه و همچنین درج آیه های قرآن در ابتدای مکان تعریف شده برای ورود به خانه، هویتی ویژه به سردر خانه های قدیمی می بخشید. یکی از نموده های حضور قرآن در زندگی ایرانیان، نوشتن آیه ای از قرآن یا نصب آن بر سردر خانه ها دانست. با نگاهی گذرا بر سردر خانه ها، جمله های عربی بسیاری را می بینیم که آرایه پیشانی خانه ها گشته است و هنگام ورود به ساختمان، انسان را به یاد خدا و یکی از جلوه های مهر و رحمتش می اندازد" (امامی، ۱۳۹۴، ۷-۶).

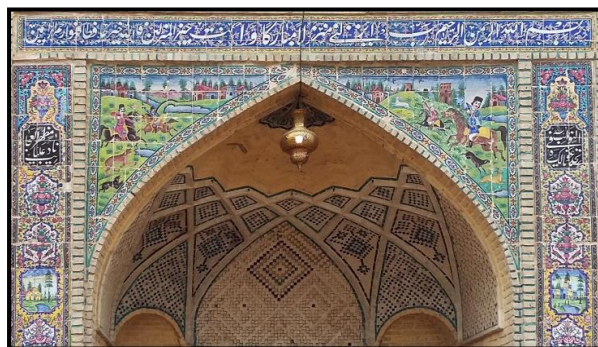
در بافت تاریخی شیراز که در مرکز شهر قرار دارد، همان جا که نخستین پایه های شهرنشینی بنا نهاده شده، بیش از دیگر مناطق می توان خانه هایی را مشاهده کرد که بر سردرهای قدیمی شان کاشی کاری و آجرکاری همراه با شعر و آیه قرآن به چشم می خورد. هر چند در بیشتر خانه های به جای مانده از دوران قاجار و پهلوی اول و دوم می توان چنین خانه هایی را مشاهده کرد؛ اما این گونه آرایش سردر خانه ها، ریشه ای چند هزارساله دارد، چرا که ایرانیان از دیرباز سردر خانه هایشان را با آنچه که از فرهنگ و تمدنشان نشأت می گرفت، می آراستند.

کارکرد سردرهای کتیبه ای

کتیبه سردر خانه ها علاوه بر داشتن کارکردهای اجتماعی- فرهنگی، به منزله شناسنامه تاریخی - هنری بنا به حساب می آید به علاوه اینکه، هویت اجتماعی- اقتصادی ساکنان خانه را نشان می دهد. بنابر اعتقادات و باورهای عامه، نوشته های کتیبه، اهالی خانه را در برابر هرگونه شر، حوادث ناگوار، بیماری و چشم زخم و بدخواهی محفوظ می دارد. عبور از زیر این آیات و اسماء گویبار که نمادی از کلام خدا و بیانات پیامبر و ائمه هستند، همانند رد شدن از زیر قرآن به هنگام سفر یا شروع هر مهمی، آنان را در پناه خود محفوظ نگه میدارد و بر برکت خانه می افزاید. حکایت افزایش برکت خانه از این باور نشأت گرفته که سلامت نان آور خانه با عبور از زیر این آیات و اوراد تأمین می شود و با یاد خدا برای کسب رزق و روزی و آوردن نان حلال رفتن، موجب افزایش روزی می شود. نگاه واردشوندگان به خانه نیز بر این آیات و اسماء می افتد و نام خدا را بر زبان می آورند که باعث می شود هر گونه جن و شیطان از آن خانه گریزان شود، ضمن اینکه وارد شدن به خانه همراه ذکر نام خدا خیر و برکت به همراه دارد." با استناد به نظر یونگ، با این آیات افکار امنیت خانه و ساکنان آن تضمین می شود" (اکبری، ۱۳۸۶، ۷۵).

اما کتیبه ها چگونه به سردر خانه ها و منازل مسکونی ایرانی راه یافتند؟

در سیر تحول معماری ایرانی از درونگرایی و توجه به تزئین نمای بیرونی، مسلماً یکی از شیوه های مورد استقبال، بهره مندی از کتیبه های مزین به آیات قرآنی، شعارهای اخلاقی مذهبی، اسماء اعظم و توسل به علی (ع) و خاندان آن حضرت

تصویر ۳- عمارت فتح الملوکی، دوره قاجار، شیراز، مأخذ: نگارنده.

است. چنانکه در طول تاریخ نیز مشاهده می شود، هنر در اختیار اغنیا و خاصان جامعه بوده است. "بی شک این امر در مورد نصب کتیبه بر سردر خانه امرا، صاحب منصبان، اغنیا، اطباء و علما نیز صدق می کند. اقشار کم بضاعت و کم توان، بضاعت مالی کمی برای صرف چنین هزینه هایی را داشتند. از سوی دیگر همان طور که در کارکرد ورودی ها بدان اشاره شد، ورودی خانه ها به نوعی بیانگر طبقه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ساکنان خانه بوده است. به قول معروف «آنهايي که دستشان به دهنشان ميرسيد»، توان بهره گرفتن از کتیبه و هنر هنرمندان را داشتند" (همان).

"کتیبه های سردر منازل به مثابه یک موزه از آثار خوشنویسی است، موزه ای که آثار چند دوره را به نمایش گذاشته است. در این موزه آثاری از دوره قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی دیده می شود. این موزه تجلی گاه اسماء و صفات خداوند است که در قالب های گوناگون و با شیوه های مختلف اجرا شده است. جنس کتیبه های به کار رفته در دوره قاجار از گچ، آجر، کاشی و چوب است و عمده تزیینات سردرها به صورت گچ بری، آجرکاری و کاشی کاری اجرا شده است" (محمدی، ۱۳۸۹، ۲۱).

محتوای کتیبه ها

در اغلب ۲۱۰ کتیبه ای که مورد بررسی قرار گرفته، به کرات آیه و حدیث به چشم می خورد. در میان این آیات و احادیث مشابهت هایی دیده می شود که نشان از وجود الگوهایی مشترک در این زمینه دارد. در میان کتیبه های به کار رفته در سردر خانه ها، بعضاً رابطه خاصی میان محتوای کتیبه با محل قرارگیری آن وجود دارد مثلاً آیه «فادخلوها بسلام آمنین»، ذکر «یا حافظ و یا حفیظ» و شعر «گشاده باد به دولت همیشه این درگاه/ بحق اشهد ان لا اله الا الله» که در واقع همگی برای طلب سلامتی و خیر و برکت برای ساکنین و مهمانان این خانه هاست. محتوای سردرهای کتیبه ای شامل ۴ گروه ذیل میباشند:

الف) کتیبه های مزین به اسما و صفات خداوند، ب) کتیبه های مزین به آیات قرآنی، ج) کتیبه های مزین به احادیث مذهبی، د) کتیبه های مزین به اشعار اندرزی.

دوره های مورد بررسی در این مقاله به ترتیب زمانی عبارتند از:

الف) دوره قاجار

کتیبه های سردر خانه های این دوره از اهمیت ویژه ای نزد مردم برخوردار بود و می توان سیر تحول دیگر هنرها را نیز در آن ها دید. در این دوره کتیبه های سردر منازل از تنوع زیادی برخوردار بودند و محتوای بسیاری از کتیبه ها بر اساس روایات و احادیث شیعه تعیین می گردید. در این دوره محتوای اغلب کتیبه ها شامل اسماء الهی، آیات و سوره های قرآن، احادیث و اسماء متبرکه بوده است. در دوره قاجار سردر ورودی منازل دولتمردان و اعیان و اشراف هماهنگ با رفتارهای جدید اجتماعی و حفظ جایگاه و اعتبار خود، در تزیین ورودی ها وسواس و سلیقه خاصی به کار برده و از مواد و مصالح مرغوب و نقش و نگار بیشتری استفاده می کردند. سردر ورودی اکثر منازل دوره قاجار، تنها مکان آراسته شده ای بود که زیبایی آن از هر جا مشاهده می شد (محمدی، ۱۳۸۹، ۲۱). (تصویر ۳) یکی از

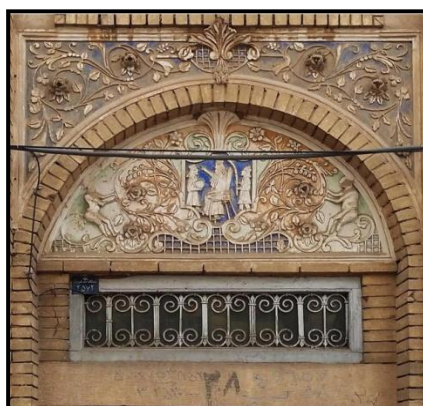
تصویر ۴- یدالله فوق ایدهم، ۱۳۴۴ش، خانه سعادت، شیراز، مأخذ: کتاب نقاشی روی کاشی، هادی سیف.

نقوش رایج که در این کاشیکاریها دیده می شود تصویر فرشته است. "در کتاب فرهنگ نگاره های نمادها در شرق و غرب آمده: «فرشتگان پیام آوران بال دار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط برقرار می کنند» فرشته را از آنجا که رابط آسمان و زمین می دانند، خواسته اند با ترسیم آن نوعی تقدس و حالتی روحانی به بنا بدهند" (بمانیان، ۱۳۹۰، ۴۴).

"ساختار و ترکیب بندی کتیبه ها از نظر خوشنویسی، اغلب ساده هستند تا برای همه مردم قابل خواندن باشد اما در عین سادگی از جذابیت خاصی هم برخوردار دارند که این مساله تاثیر کلام را افزون کرده و باعث زیبایی و استحکام بخشی کتیبه می گردید، در نتیجه بیننده را به تفکر و تعمق وا می داشت. بسیاری از کتیبه های دوره قاجار از نظر خوشنویسی دارای کیفیت

عالی هستند" (محمدی، ۱۳۸۹، ۲۲). در نمونه کتیبه کاشیکاری بالا، فرشته ها بصورت قرینه و روبروی یکدیگر با تاجی بر سر و حلقه گل در دست دیده میشوند. این نقوش با الهام از عکسها و تمبرهای وارداتی دوره قاجار طراحی شده اند (تصویر ۴).

ب) دوره پهلوی اول

تصویر ۶- نصرمن الله و فتح قریب، عمارت شاپوری، ۱۳۱۲ش، شیراز، مأخذ: نگارنده.

تصویر ۵- کتیبه گجبری با نقش شاه ساسانی، شیراز، پهلوی اول، مأخذ: نگارنده.

پس از روی کار آمدن رضا خان در سال ۱۳۰۰ شمسی، شهرسازی و معماری دچار تغییرات چشمگیری شد. در این دوره با الگوبرداری از غربیان، سبک معماری و شهرسازی نوین سده نوزدهم اروپا با الهام گرفتن از آثار هخامنشی و ساسانی اجرا شد. "حضور مستشرقان، ایران شناسان و باستان شناسان خارجی در ایران نظیر گذار، پوپ، هرتسفلد، براون و غیره و

سفرهای رضا خان به مناطق باستانی و بازدید از حفاری ها و آثار گذشتگان

توانست تأثیرات فراوانی در معماری دوره بیست ساله بگذارد و رابطه بین ادبیات و معماری که در ایران و غرب برقرار شده بود و پرداختن به افسانه های اساطیری و شاهنامه، که حاصل آن به معماری باستانی انجامید" (کیانی، ۱۳۸۳، ۶۵). (تصویر ۵) همچنین، برخی از آثار دوره پهلوی اول متأثر از معماری اسلامی ساخته شده است، که در آنها تأثیرات هنر دوره قاجار در گچ بری، کاشی کاری و آجرکاری کتیبه های سردر دیده می شود. (تصویر ۶)

ج) دوره پهلوی دوم

"معماری مدرن که در اواخر دوره رضاشاه به ایران راه یافته بود سبب گسترش جنبش مدرنیسم در شهرهای بزرگ گردید و معماران از فرنگ برگشته نقش مهمی در اجرای معماری مدرن در سال های ۱۳۲۰ و بعد از آن داشتند و تا ۱۳۴۰ بسیاری از ساختمان های اداری و مسکونی با این سبک ساخته شدند" (پاکدامن، ۱۳۷۶، ۶۲۴). با افزایش جمعیت و مهاجرت از روستا به شهر و با پیشرفت تاسیسات

صنعتی، شهرها با بحران مسکن برای مهاجرین و ساکنان جدید تصویر ۷- بسم الله الرحمن الرحیم، ۱۳۳۴ش، شیراز، مأخذ: نگارنده. مواجه شدند و معماری سنتی نتوانست پاسخ گوی رشد جمعیتی و اقتصادی باشد؛ در نتیجه معماران و طراحان به سوی معماری مدرن و معماری بین المللی گرایش پیدا کردند. "سبک بین المللی شاخه ای از معماری سده بیستم که از ۱۹۲۰ در اروپای غربی پا گرفته و با ویژگی های یک دست و بدون توجه به شیوه های محلی و ملی و یا مصالح کار در اقلیم های

مختلف رواج بین المللی یافته است. از خصوصیات بارز آن نظم و تعادل علمی، پاکی و سرراستی سطوح و شکل بندی های مکعبی و راست خط و عاری از قرینه سازی است" (مرزبان، ۱۳۷۷، ۱۶۵).

"بسیاری از ساختمان ها و منازل مسکونی و آپارتمان ها با قوانین و ویژگی های این سبک و در ابعاد وسیع ساخته و اجرایی ضعیف داشتند و از آن جا که هدف سازندگان درآمد بیش تر بود به بُعد زیبایی شناختی و نیازهای روانی مصرف کنندگان توجه کم تری شد. تزئینات نمای منازل که ریشه در فرهنگ و سنت ایران داشت براساس قوانین معماری جدید صورت میگرفت و جای خود را به سنگ های تراورتن و نمونه های دیگر داد. کتیبه های برخی منازل از انواع سنگ ساخته شده که این نوع کتیبه ها امروزه نیز ساخته می شود" (محمدی، ۱۳۸۹، ۲۵). برخی از ورودیهای ساخته شده در دوره پهلوی دوم فاقد تزئینات است و کتیبه ها جایگاه خود را از دست داده اند. در یکی

تصویر ۸- یا علی، معاصر، شیراز، مأخذ: نگارنده.

از سردرها، کتیبه «بسم الله الرحمن الرحيم» نقش بسته تاریخ ساخت آن ۱۳۳۴ شمسی است، نحوه تزئین و خط نوشتاری کتیبه نشان از آن دارد که اعتقادات مردم هرگز و در هیچ شرایطی از بین نمی رود و خود را حتی با کمترین کیفیت نشان می دهد. (تصویر ۷)

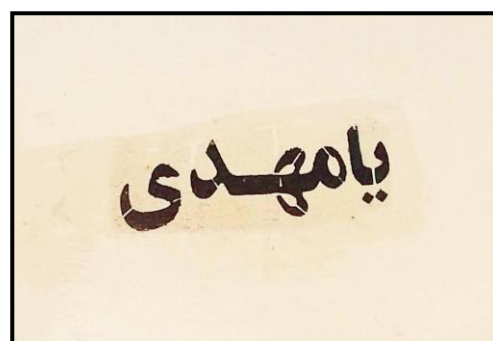
د) از شروع دوره انقلاب اسلامی تا کنون

در دهه های اول انقلاب اسلامی روند نزولی ساخت کتیبه های

سردر منازل که از دوره پهلوی دوم آغاز شده بود، ادامه یافت و بسیاری از محتوای کتیبه های قدیمی از بین رفته یا به فراموشی سپرده شد. "از

عواملی که در این روند نقش مؤثری داشته می توان به موارد زیر اشاره کرد: الف- با ورود معماری غربی در دوره قبل و ویژگیهای خاص این نوع معماری تقریباً در بافت جدید شهری نشانی از عناصر ملی و سنتی وجود نداشت و کتیبه های سردر منازل در بافت جدید از بین رفته و تعداد اندکی که وجود داشت بسیار ساده و ابتدایی بودند. ب- با شروع جنگ تحمیلی، شهرهای بزرگ با مهاجرت آوارگان و جنگ زدگان مواجه شدند و در این زمان جمعیت شهرها رو به افزایش نهاد و این ازدیاد جمعیت سبب ساخت و ساز بیش تر و توسعه محیط های شهری گردید و اغلب ساخت و سازها به دست استادان بنا و معمارانها افتاد و آنان از ارزش معماری سنتی آگاهی نداشته و نتوانستند از آن ها استفاده کنند؛ در نتیجه بیشتر نماهای این گونه منازل ساده و بدون تزئین هستند و متأسفانه کتیبه هایی که بر سردر این منازل دیده می شوند، از ارزش هنری و زیبایی شناسی کم تری نسبت به کتیبه های دوره های قبل برخوردارند و بیش تر از بُعد اعتقادی دارای ارزش هستند. ج- وضعیت اقتصادی مردم از عوامل دیگری است که سبب کم رنگ شدن کتیبه ها شده است. گرانی مصالح ساختمانی مانند کاشی سنتی (هفت رنگ، معرق و گره چینی)، انواع سنگهای تزئینی، آهن و آجرهای زینتی از یک طرف و هزینه زیاد ساخت و ساز و نصب آن ها از طرف دیگر باعث شد عامه مردم به کتیبه های ساده اکتفا کرده و برخی از آن ها حتی نمای منازل خود را تزئین نکنند و به نصب کردن یک نوشته ساده از جنس فلز بر سردر منزل خود اکتفا کنند (تصویر ۸). در این بین نباید از عدم آگاهی سازندگان و استادان بنا غافل بود. آن ها از پیشینه تاریخی کتیبه ها و نقش مؤثر آن ها در زندگی آگاهی نداشته و به سادگی از کنار آن می گذرند و این عدم شناخت و غفلت، تزئینات نمادین ورودی ها را به فراموشی سپرده و برخی از آن ها کاملاً از

بین رفته اند" (محمدی، ۱۳۸۹، ۲۵). نکته جالب و قابل توجه در مورد کتیبه های عصر حاضر این است که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، مردم مسلمان ایران برای تزیین سردر خانه های خود دست به ابتکار زده و انواع جدیدی از کتیبه ها را بر بالای ورودی خانه خود نصب کرده اند. برای مثال از شابلون برای چاپ استنسیل (همانند شعارهای چاپی روی دیوارهای اوایل انقلاب)، یا قرار دادن پوستر در پشت شیشه های سردر خانه ها، یا کاشی های چاپی اهدایی برخی کارخانه های کاشی سازی (همچون ایرانا)، چسباندن برچسبهایی با مضامین قرآنی و بعضاً استفاده ترکیبات سیمانی و حک کلمات و اسامی درون آن به جایی کتیبه های سنتی و مرسوم دوره های قبل استفاده کرده اند و علاقه و ایمان

تصویر ۹- یا مهدی، چاپ استنسیل بر روی گچ، شیراز، مأخذ: نگارنده

خود را به مذهب اسلام نشان داده اند. (تصویر ۹)

در دوره اسلامی کتیبه ها با چند شیوه ساخته شده که عبارتند از کتیبه های کاشی کاری، آجرکاری، گچبری، فلزی، حکاکی روی سنگ و چوب. در ادامه به شرح انواع کتیبه های سردر خانه های شیراز در دوره های یاد شده می پردازیم:

کتیبه های کاشی کاری

تصویر ۱۰- الله واسامی پنج تن، کاشیکاری برجسته، شیراز، مأخذ: نگارنده.

"استفاده از هنر کاشی کاری در کتیبه های سردر خانه های دوره قاجار بسیار مرسوم بود. در دوره پهلوی اول نیز تاحدی رواج داشته است، اما در دوره پهلوی دوم این هنر رو به زوال نهاد و در نماهای منازل این دوره به بعد کمتر کتیبه را می توان یافت که با کیفیت بالا و با دقت و ظرافت کاشی کاری شده باشد. بعد از انقلاب اسلامی هنرمندان معمار کوشیدند تا با استفاده کاشی کتیبه های سردر خانه ها را تزیین کنند. این کتیبه ها شامل آیه های قرآنی، اسماء متبرکه مانند: اسامی پنج تن، است. (تصویر ۱۰) "کاشی هایی که بعد از انقلاب در سردر منازل مورد استفاده قرار گرفته به دو

صورت تهیه می شدند: نخست روش سنتی و دست ساز بوده و در کارگاه های کاشی سازی ساخته می شدند و در آنها ویژگی های کاشی های سنتی

دیده می شود. در دهه های اخیر سردر منازل از کاشی های خشتی به شیوه ای ساده و جذاب که با خط کوفی نوشته شده اند و دارای لعاب هستند استفاده شده و زمینه آن ها رنگ قرمز آجری دارد. این گونه کتیبه ها دارای ارزش هنری و زیبایی شناسی

اند و با سطوح مجاور خود هماهنگی دارند. دوم آن که با تولید روز افزون کاشی های صنعتی توسط کارخانه ها، برخی به ساخت کاشی های صنعتی پرداختند که آیات، احادیث و اسماء متبرکه بر روی آن ها چاپ می شدند" (محمدی، ۱۳۸۹، ۲۶).

تصویر ۱۱- هو الحی الذی لایموت، حجاری روی سنگ، مأخذ: نگارنده.

کتیبه های سنگی

استفاده از کتیبه های سنگی در دوره پهلوی اول و دوم نیز ادامه یافت و پس از انقلاب اسلامی هم مورد توجه فراوان قرار گرفت. این کتیبه ها به لحاظ مضمون، شیوه ی نگارش و خطوط به کار رفته در آن دارای تنوع بسیار می باشد. محتوای کتیبه های سنگی به کار رفته در خانه های این دوره در شهر شیراز، شامل آیات «نصر من الله و فتح قریب»، «بسم الله الرحمن الرحیم»، «انا فتحنا لک فتحا مبینا»، «یدالله فوق ایدیهم» و حدیث سلسله الذهب است و در میان کتیبه ها اسما متبرکه، علی ولی الله، یا صاحب الزمان می باشد. (تصویر ۱۱)

کتیبه های آجری

در دوره پهلوی اول استفاده از آجرهای تزیینی در زینت بخشیدن به سردر نمای منازل مسکونی و دیگر ساختمانها رونق گرفت و به زیباسازی فضای شهری معابر عمومی کمک بسیار نمود. هر چند معماران در بادی امر مهارت کافی نداشتند و آجرها را به صورت ساده نصب می کردند، اما رفته رفته مهارت کافی پیدا کردند. از آن پس این کتیبه ها با تنوع و ظرافت بیشتری ساخته شدند. کتیبه های آجری با خط معقلی اجرا و بر بالای سردر نصب شده و در عین سادگی جلوه خاصی به ورودی می دادند.

تصویر ۱۲- بسم الله الرحمن الرحیم، آجرکاری، خانه برکت، شیراز، مأخذ: نگارنده.

"خط کتیبه های بناهای اسلامی معمولاً همزمانی چندانی با پیدایش خطوط مختلف نداشته است و روش های متنوعی پس از پیدایش یک خط ممکن بود که در کتیبه ها مورد استفاده قرار گیرد اما بسیاری از انواع خطوط هرگز در کتیبه نویسی استفاده نشده است" (شایسته فر، ۱۳۸۱، ۶۷). مانند نمونه موجود در تصویر ۱۲ که از خط کوفی بنایی در دوره پهلوی اول استفاده شده است. (تصویر ۱۲)

کتیبه های چوبی

کتیبه های چوبی بخشی از تزئینات معماری ایران را تشکیل می دهند که در کنار جنبه های زینتی و زیبایی شناسی، به واسطه انتقال مطالب متنوع، از اهمیت تاریخی خاصی نیز برخوردار هستند. " دور از ذهن نیست که کاربرد چوب به عنوان جزیی از مصالح اصلی ساخت و ساز معماری قدمت دیرینه ای دارد و آن گونه که از خلال نوشته های پژوهشگران می توان فهمید، در ایران عصر حجر استفاده از چوب مرسوم بوده است "(یاوری، ۱۳۸۲، ۱۵). علاوه بر کاربرد سازه ای چوب، قدمت استفاده تزئینی از چوب در معماری ایران حداقل از دوره هخامنشی قابل شناسایی است. بعد از اسلام، کاربری تزئینی چوب در معماری افزایش یافت. درها در دوره های مختلف، به عنوان درگاه و آستانه ورودی بناها، جایگاه و شان خاصی داشته اند که فراوانی نمونه درهای کتیبه دار و تزئین شده می تواند گواهی بر این ادعا باشد. (تصویر ۱۳)

کتیبه های گجری

گج، از قدیمی ترین مصالح ساختمانی شناخته شده است. " به سبب ویژگی های ممتاز این ماده، متناسب بودن آن با شرایط اقلیمی و دسترسی آسان کاربران از دوران پیش از تاریخ، در آثار معماری ایران به کار رفته است "(ملک شه میرزادی، ۱۳۸۷، ۱۶). دوران اشکانی و ساسانی، به عنوان عصر تکامل و روشمند شدن تزئینات گچی در آرایش معماری پیش از اسلام، شناخته شده است. شهر شیراز، یکی از کهن ترین شهرهای ایرانی با سابقه طولانی در به کارگیری تزئینات گچی، در آرایه های معماری است. در دوره قاجار نیز همچون ادوار گذشته به کارگیری تزئینات گچی در ابنیه این دوره رواج داشته است.

کتیبه های فلزی

از اواخر دوره پهلوی دوم به بعد نوعی کتیبه نویسی رواج پیدا کرد که در آن از فلزات برای ساخت کتیبه استفاده می شده است. استفاده از فلز موجب سهولت کار شده و در ضمن از لحاظ اقتصادی مقرون به صرفه بوده است. در برخی نمونه های کتیبه های فلزی سردر منازل می توان رگه هایی از ذوق و سلیقه هنری معمار و البته عشق و ارادت صاحب خانه را در خلق آن اثر مشاهده کرد. در این تصویر آیه کریمه بسم الله الرحمن الرحیم را به خط ثلث و با ابتکاری جالب در قابی به صورت گنبد درآورده اند. (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴- بسم الله الرحمن الرحیم، کتیبه فلزی، شیراز، مأخذ: نگارنده

خوشنویسی در هنر اسلامی

"در هنر اسلامی، خوشنویسی یکی از زیباترین و پرمعناترین شاخه ها است که به تنهایی یا همراه سایر شاخه های آن تجلی می یابد. در دوران اسلامی به علت اهمیت هنر خوشنویسی از یک سو و تحریم هنر نقاشی از سوی دیگر، هنر کتیبه نگاری بیش از پیش اهمیت پیدا نمود" (حسینی و طاووسی، ۱۳۸۵، ۸۵). "پیامبر اکرم می فرمایند: هر که (بسم الله الرحمن الرحيم) را به خطی خوش بنویسد، به بهشت داخل شود. بی شک و بدون اغراق خط اسلامی در زیبایی و جمال، سلامت و معنویت، در میان هنرهای اسلامی سرآمد و پیشرو و در رتبه اول است، هیچ گاه به خدمت طاغوت در نیامده که طاغوت را هم به خدمت درآورده است" (دباغیان، ۱۳۹۶، ۶). "قرآن مجید با کلمات آسمانی درباره نوشتن و خواندن آغاز می شود. خوشنویسی، هنری است که بی اغراق می توان آن را هنر گوهرین اسلامی خواند" (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹، ۱۹۳). بورکهارت درباره تاثیر کلام خداوند در

تصویر ۱۵- علی، کوفی بنایی، شیراز، مأخذ: نگارنده.

زندگی مسلمانان می گوید: "تکرار کتیبه های مأخوذ از آیات قرآن کریم روی دیوارهای مساجد و دیگر بناها، انسان را یادآور این حقیقت می سازد که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرائت قرآن و نماز است. اگر بتوان فیضی را که از قرآن کریم سرچشمه می گیرد، یک ارتعاش معنوی بخوانیم کلامی بهتر از این برای تفسیر آن نداریم" (بورکهارت، ۱۳۶۵).

کاربرد و انواع خطوط مختلف در هنر خوشنویسی و معماری

در معماری اسلامی خط آبراه خودش را در طول زمان پیدا کرده است. قبل از ظهور خط نسخ، ثلث و نستعلیق از خطوط کوفی و یا حتی قبل از آن خط میخی در کتیبه ها استفاده می شده ولی بعد از ظهور این مقله خطوط دیگر وضع می شود و هر خطی با توجه به ویژگی های خودش کاربرد خاصی پیدا می کند.

"هنر خطاطی در اسلام در میان همه هنرهای تجسمی اسلامی از همه بیشتر به قرآن وابسته است. ولی به جمیع پدیده های جهان اسلام تعلق دارد و از شریف ترین هنرهاست. خوشنویسی در هنر اسلامی مورد توجه بسیاری بوده و هیچ هنری در پرورش ذوق هنری مسلمانان به اندازه خطاطی مؤثر نبوده است. برای ارزیابی و شناخت نکات و دقایق خوشنویسی به ویژه تزئینات معماری که غالباً به کتیبه نگاری می انجامد، باید به انواع شیوه های خطی و قلم ها آشنا بود. از مشخصات خوشنویسی اسلامی است که هیچ یک از سبک های آن در دوره های مختلف از رواج نیفتاده است و خوشنویسی بسته به ماهیت و مضمون مثال ها شامل همه شیوه ها می شود و به هنگام ضرورت، از در کنار هم گذاشتن نوشته هایی با سبک های گوناگون، تردید روا نمی دارد" (طاهره نصر، ۱۵۳-۱۵۱). "خوشنویسی با توجه به جایگاه خاص خود در تزئینات و همچنین کاربرد فراوان کلمات و مفاهیم اسلامی در خطاطی، با توجه به جنبه های قداست آیات کتاب آسمانی، سبب تشویق هنرمندان مسلمان برای خلق آثاری برگرفته از فرهنگ اسلامی در سده های نخستین اسلامی، بوده است. آنان با استفاده از این آرایه ها و ذکر نام نشانه های آسمانی و الهی در آثار موجود، سعی در انتقال قداست و تعالی به آثار خود می نمودند و خوشنویسی

مناسب ترین هنری بوده است که توانسته نقش اساسی هم از لحاظ بصری و هم محتوایی داشته باشد^۱ (صداقت، ۱۳۸۷، ۲۹). به بیان قرآن زبان و خط ودایعی الهی هستند، که مسلمانان با آن از اسماء الله حکایت می کنند و به معرفت الله نائل می شوند.

آیات متعددی در قرآن نشان دهنده این نکته است از جمله: «الرحمن. علم القرآن. خلق الانسان علمه الیاب»^۲، «اقرأ و ربك الاكرم الذی علم بالقلم، علم الانسان ما لم یعلم»^۳، «ن و القلم و ما یسطرون»^۴، «قال یا آدم انبئهم باسمائهم فلما نباهم باسمائهم»^۵. در اینجا به معرفی انواع خطوط و قلم های خوشنویسی به کار رفته در کتیبه های سردر خانه های شیراز به ترتیب زمان پیدایش آنها می پردازیم.

خط کوفی بنایی

نوعی از خط کوفی است که در معماری کاربرد فراوان دارد و به همین دلیل «خط بنایی» نام گرفته و به سه صورت آسان و متوسط و مشکل دسته بندی می شود. «اساس این خط روی خانه بندی خط کشی می شود، به این ترتیب که اول کاغذ مانند صفحه شطرنجی خط کشی و خانه بندی می شود و بعد از تقسیم خانه ها حروف آن مرتب می شود. چون این خط به ترتیب فوق نوشته می شده، آن را با آجر روی عمارت به آسانی می چیدند تا هم عبارتی از آن خوانده شود و هم دیوار عمارت را تزیینی باشد. به این نسبت آن را خط معماری یا خط بنایی نامیده اند» (تقی زاده، ۱۳۹۶، ۸۴). «خط بنایی در ترکیب با رویه های رنگارنگ کاشیکاری خودنمایی می کند و به یکجا از ذوق هنرمندان و اندیشه ی بزرگان مذهب و ادب حکایت دارد. همان طور که از نام این خط بر می آید، کاربرد آن منحصرأ در معماری است. چنین به نظر می رسد که هنرمندان معمار با استفاده از اصول خط کوفی و با استفاده از مصالح منظم هندسی آن را پدید آورده اند و با آنکه به نظر ساده می آید، پدید آوردن آن کار استادان تواناست: «خط بنایی بسیار مشکل است» (دباغیان، ۱۳۹۶، ۱۵). (تصویر ۱۵). در این تصویر هنرمند معمار با استفاده از خط کوفی بنایی نام مقدس حضرت علی (ع) به زیباترین صورت نقش زده است.

تصویر ۱۶- یدالله فوق ایدیه، شیراز، مأخذ: نگارنده.

خط ثلث

«خط ثلث که خطی ایستا و تا حدودی تشریفاتی است، به طور عمده برای تزیین در کتب دستنویس و کتیبه ها به کار می رفت. دگرگونه ای زینتی از خط ثلث بوسیله ابن بواب و یاقوت ابداع شد و این شیوه چنان پیوند نزدیکی با قرآن و سایر متون دینی پیدا کرد که به حق مقام خط یادبودی را به خود گرفت» (عظیم زاده اردبیلی، ۱۳۷۵، ۲۶). آیه «یدالله فوق ایدیه» متعلق به سوره مبارکه فتح می باشد که پس از صلح حدیبیه بر پیامبر (ص) نازل شد. در این سوره خداوند دست (قدرت

^۱ سوره الرحمن، آیات ۴-۱.

^۲ سوره علق، آیات ۵-۳.

^۳ سوره قلم، آیه ۱.

^۴ سوره بقره، آیه ۳۳.

مطلقة) خود را برتر از همه قدرتها می داند، و این معنا باعث شده که بانیان خانه ها برای تزئین سردر بنای خود از این آیه استقبال و استفاده کنند. (تصویر ۱۶)

خط شبه طغرا

همزمان با پیدایش و تنوع خطوط اسلامی نوعی از خطوط تزئینی و تفنی که با طرحهای هندسی توأم بود؛ تکوین یافت که نوعی خط و نقاشی است. مشهورترین این خطوط طغرا، شبه طغرا بود. شبه طغرا خطی است تزئینی که خوشنویسان، با انواع خطوط: کوفی، محقق، ثلث، نستعلیق، شکسته، دیوانی جلی آن را به هیئت و صور مختلف می نویسند و به این دلیل شبه طغرا نامیده شده که شباهت زیادی به خط طغرا دارد. (تصویر ۱۷) در این تصویر عبارت «علی ولی الله»، که با خط ثلث به شیوه طغرا نوشته شده، بصورت برجسته از دل سنگ بیرون آورده شده است. اصل کتیبه بصورت سه بخش مجزا که عبارت فوق در وسط و نام بانی بنا و تاریخ ساخت آن در دوسوی عبارت اصلی قرار گرفته است.

تصویر ۱۷- علی ولی الله، شبه طغرا، شیراز، مأخذ: نگارنده.

مرغ بسم الله

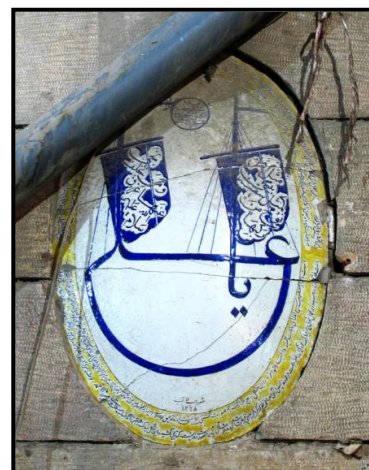
«مرغ بسم الله» از آن جایی که حامل آیه اول از هر سورة قرآن کریم است، از ارزش و تقدس بسیاری برخوردار می باشد، به همین دلیل در همه دورانهای تاریخ هنر ایران زمین توسط هنرمندان مختلف نگاشته و خلق شده و همچنان این سنت ادامه دارد. "از نمونه های ترکیب خط و نقش در دوران گذشته، می توان به ترکیب بدیع حروف در قالب «مرغ بسم الله» اشاره کرد. یکی از اساتید هراتی در قرن شانزدهم/ دهم روشی نگارشی را ابداع کرد که در این روش مجموعه ای از حروف در اشکال انسان و حیوان پدیدار می گشتند" (آنه ماری، ۱۳۸۱، ۲۴). "یکی از زیباترین این تجلیات در قالب «بسم الله» است که در خلاقانه ترین ترکیبات مشاهده می گردد. در این میان هنرمندان دوره های مختلف از اواخر صفویه بخصوص در دوره قاجار از نمادهای حیوانی مختلف در نگاشتن مرغ بسم الله استفاده کرده اند که از آن جمله می توان به خروس، هدهد، لک لک، طاووس و ... اشاره کرد. خط ثلث جلی چون نماد صفات جلالیه خداوند است بهترین گزینه برای نگاشتن آیه متبرکه «بسم الله الرحمن الرحیم» در سنت بسم الله نگاری است. هنرمند مسلمان برای بیان صفات «جمالیه» و «جلالیه» خداوند از خطوطی استفاده نموده است که بیانگر جنبه های محتوایی آن باشد" (خوری، ۱۳۹۶، ۱). (تصویر ۱۸) در کتیبه زیبا و منحصر به فرد فوق مرغ بسم الله به خط ثلث جلی به صورت منتهی نویسی با استفاده از گچ اجرا شده است. این کتیبه متعلق به اواخر دوره قاجار می باشد.

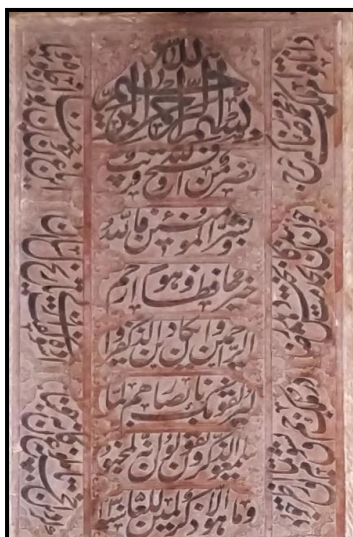
تصویر ۱۸، مرغ بسم الله، ثلث، خانه بیضائی، قاجار، شیراز، مأخذ: نگارنده.

خط نسخ

یکی از انواع خطوط ششگانه در نزد خوشنویسان و خط‌شناسان خط نسخ می باشد. این خط را به آن سبب خط نسخ خوانده اند که به جای خط کوفی نشست و به تعبیری کوفی و متفرعات آن را منسوخ کرده است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۸۱۳). کاربردهای این خط در کتیبه ها و مناره های مساجد، نوشتن تفاسیر قرآن و احادیث، کتب و ادعیه و مناجات و سپس کتب تاریخی و علمی و متون طولانی و پر حجم می باشد که توجه کاتبان را برای نوشتن این موارد به خط نسخ به خود جلب کرد. از دلایل رواج و برتری این خط، سرعت نوشتار و خوانایی آن است. در اواخر دوره صفوی، با ظهور احمد نیریزی (۱۱۵۵-۱۰۸۷ق)، خوشنویس معروف، تغییراتی در خط نسخ پدید آمد و سبک دیگری را که به نام نسخ ایرانی (نیریزی) معروف است، ارائه داد که تا به امروز هم رواج دارد. (یارشاطر، ۱۳۸۴، ۴۰). از ویژگی های نسخ ایرانی یکی آن که خوانایی و وضوح و سادگی و سهولت در خواندن دارد و دوم سختی و دشواری در تعلیم و یادگیری صحیح آن در نوشتن کتابت است (راهیما، ۱۳۹۲، ۱۲۸). در این تصویر عبارت «یا علی» در ترکیب با طرح یک کشتی به صورت زیبا و منحصر به فردی نقش شده است. که اشاره مستقیمی به

تصویر ۱۹- یا علی، نسخ ایرانی، ۱۳۲۵ش، شیراز، مأخذ: نگارنده.

تصویر ۲۰- ترکیب چند آیه، نارنجستان قوام، نستعلیق، ۱۳۰۵

«حدیث نبوی سفینه» دارد که اهل بیت (علیهم السلام) را کشتی نجات همه انسانها می دادند. احتمالاً این نقش توسط دارویش به هنرمندان معمار سفارش داده شده است. زیرا که در اطراف محله قرارگیری خانقاه احمدی شیراز، از این نمونه به کرات مشاهده می شود. (تصویر ۱۹)

سهم ایرانیان در رونق هنر خوشنویسی

از اواسط قرن هشتم هجری سه خط دیگر در میان خطوط اسلامی ظهور پیدا کرد. این سه خط که به نام های تعلیق، نستعلیق و شکسته نستعلیق نامیده شده اند به تدریج در مدت سه قرن پدیدار گشته و به مرور تکمیل شدند، و خوشنویسان با سلیقه خاص خود در زمان اندکی زیبایی آن خطوط را به درجه کمال رسانیدند.

خط نستعلیق

"در قرن هشتم هجری قمری، در ایران از ادغام دو خط تعلیق و نسخ، خط نسخ تعلیق شکل گرفت که بعدتر به دلیل کثرت استعمال به صورت نستعلیق اختصار یافت و از حدود قرن دهم هجری اکثر کتابهای فارسی به این خط نوشته شده اند" (جباری، ۱۳۸۷، ۷۸). "خط نستعلیق نشانه ای بارز از طبع و سلیقه زیبایی شناختی ایرانیان است و بی شک زیباترین و ظریف ترین خط در میان خطوط اسلامی است تا جایی که آن را به حق «عروس خطوط اسلامی» لقب داده اند" (دباغیان، ۱۳۹۶، ۶). "خط نستعلیق به دلیل زیبایی و روان بودن، برای نوشتن فرامین بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است. خط نستعلیق با وجود اینکه دقیقترین و زیباترین خطوط محسوب می شود، در عین حال مشکلترین خط نیز هست" (همان ۳۳).

"نکته قابل ذکر درباره کیفیت و زیبایی شناسی نستعلیق آن است که، برخلاف قلم های متنوع کوفی و اقلام سته، کرسی افقی نستعلیق به شکل منحنی است." "به گونه ای که حروف و کلمات در ابتدا و انتهای سطر، بالاتر از دیگر حروف و کلمات قرار می گیرند" (ایران پور و شیرازی، ۱۳۹۲، ۲۱). "در سده نهم هجری، خوشنویسی بر دیگر مؤلفه های هویت ایرانی مثل تذهیب، نگارگری، معماری و سایر هنرهای سنتی برتری یافت و مهم تر آن که توانست به تعادل خوبی بین قالب و محتوا دست یابد" (عابدین پور و سمائی، ۱۳۸۹، ۷۵). "احتمالا یکی از دلایل عمده پیدایش خط نستعلیق، سعی در هر چه زیباتر نوشتن اشعار فارسی و آراستن کتب بوده است" (آژند، ۲۷، ۱۳۹۳). کتیبه نویسی نستعلیق که در اواسط عهد تیموری آغاز شد، در دوره صفوی به اوج رسید و به خوشنویسان دوره قاجار سپرده شد. "خط نستعلیق برای ترجمه آیات در روبنای ساختمان ها استفاده می شود. معماری بدون خط نوشته و کتیبه نویسی بی هویت است و این مساله در معماری تمام کشورهای دنیا مصداق دارد" (دباغیان، ۱۰، ۱۳۹۶). (تصویر ۲۰) یکی از نمونه های اعلای کتیبه به خط نستعلیق، به سردربنای قاجاری نارنجستان قوام شهر شیراز تعلق دارد که شامل چندین آیه از قرآن کریم در میان و در دوسوی آن ابیاتی شامل سال ساخت بنا، نام بانی، مدح او و ستودن این باغ و بنای آن است.

خط شکسته نستعلیق

تصویر ۲۱- وان یکاد، شکسته نستعلیق، شیراز، مأخذ: نگارنده.

در اواخر دوره صفویه سومین خط از خطوط خاص ایرانی یعنی شکسته نستعلیق کم کم آغاز به خودنمایی کرد

و کیفیت پیدایش آن این بود که پس از وضع قلم نستعلیق تا مدت دو قرن این قلم وسیله کتابت کتابها و خوشنویسی قطعات و مرقعات و غیره بود. و برای کتابت مکاتب و فرامین از خط شکسته تعلیق استفاده می شد. "در اواسط قرن یازدهم از خط شکسته تعلیق به علت دشواری قرائت کم کم صرفنظر شد و همان خط نستعلیق را برای تحریرنامه ها بکار می بردند که در نتیجه سرعت قلم و تندنویسی بصورت شکسته درآمد و عنوان شکسته نستعلیق گرفت و پس از آن خط شکسته رونق و رواج فراوان یافت چنانچه می توان گفت در میان ایرانیان قلم شکسته بیش از دیگر خطوط متداول شد. خط شکسته با این که واضح و قابل خواندن بود در نتیجه تصرفاتی که در آن شد روز به روز به پیچیدگی و درهمی و پیوستگی حروف و کلمات آن افزوده شد تا جایی که خواندن آن در دشواری به پایه شکسته تعلیق رسید و چون خط قلم عمومی و متداول کتابت شده بود و هنوز هم هست" (همان، ۳۴). (تصویر ۲۱) در این تصویر کتیبه کاشیکاری به روش صنعتی دیده می شود. این کتیبه شامل آیه وان یکاد در وسط و چهار سوره از قرآن معروف به «چهار قل» در چهار طرف حاشیه آن می باشد. این کتیبه به زمان معاصر تعلق دارد و نشان دهنده تلاش معماران در جهت احیای هنر کتیبه نگاری با استفاده از خطی غیر مرسوم می باشد.

جدول ۱. مشخصات کتیبه های سردر خانه های شیراز از دوره قاجار تا امروز

متن کتیبه	موضوع	جنس کتیبه	نوع خط	دوره تاریخی	تعداد
فادخلوها بسلام آمین	آیات قرآنی	چوب/ فلز	نستعلیق	معاصر	۳
إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ	آیات قرآنی	چوب	نستعلیق	قاجار	۳

۱۰	پهلوی اول	ثلث / نسخ / نستعلیق	کاشی / سنگ	آیات قرآنی	إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا
۵۰	پهلوی اول/پهلوی دوم/ معاصر	کوفی بنائی / ثلث / نسخ / نستعلیق	کاشی / سنگ / فلز / آجر	آیات قرآنی	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ
۲	قاجار / پهلوی اول	نستعلیق	کاشی / چوب / سنگ	اشعار	گشاده باد به دولت همیشه این درگاه / بحقّ أشهد أن لا إله إلا الله
۱	معاصر	ثلث	برچسب روی شیشه	آیات قرآنی	بَقِيَّةَ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ
۲	پهلوی دوم/معاصر	ثلث	کاشی	اذکار	اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ
۱	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ	اشعار	کیست غیر از خدای لیل و نهار / لَمَنِ الْمُلْكُ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ
۱۴	قاجار/پهلوی دوم/ معاصر	نسخ / نستعلیق	سنگ	اسامی ائمه	اسامی پنج تن
۳۴	قاجار/پهلوی اول/معاصر	ثلث / نستعلیق	فلز / سنگ / کاشی	آیات قرآنی	نَصْرُ مِنَ اللَّهِ وَ فَتَحَ قَرِيبٌ
۲	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ/کاشی	آیات قرآنی	فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ
۱	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ	آیات قرآنی	وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ
۳۲	قاجار/پهلوی دوم/معاصر	ثلث / نستعلیق	سنگ / کاشی / فلز	آیات قرآنی	يُدَاخِلُهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ
۲	پهلوی دوم/ معاصر	نستعلیق	کاشی / سنگ	احادیث	وَلَا يَأْتِيهِ عَلَىٰ بَنِي أَبِي طَالِبٍ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي
۱	معاصر	ثلث / نستعلیق	کاشی / سنگ	اذکار	یا صاحب الزمان
۱	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ	ادعیه	هو، رَبَّنَا آمَنَّا بِفَضْلِكَ
۱	پهلوی دوم	نستعلیق	کاشی	اذکار	لا اله الا الله / محمد رسول الله/ علی ولی الله
۱	معاصر	کوفی بنایی	سیمان	اسامی ائمه	محمد
۱	پهلوی اول	نستعلیق	سنگ	آیات قرآنی	هُوَ الْحَيُّ الَّذِي لَا يَمُوتُ
۲	پهلوی دوم	نستعلیق	کاشی / سنگ	آیات قرآنی	مَا شَاءَ اللَّهُ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ
۱۰	قاجار/پهلوی دوم/ معاصر	نستعلیق	کاشی / سنگ	آیات قرآنی	ترکیب چند آیه
۱	معاصر	ثلث	کاشی	آیات قرآنی	آیه الكرسي
۱	پهلوی اول	نستعلیق	کاشی	احادیث	أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَىٰ بَابِهَا
۱	معاصر	ثلث	کاشی	اذکار	یا حجه ابن حسن العسکری
۱	معاصر	نستعلیق	کاشی	اذکار	یا قائم آل محمد

۱	معاصر	نستعلیق/ نسخ	کاشی	اذکار	توکل علی الله
۱	پهلوی دوم	نسخ	کاشی	آیات قرآنی	إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ
۱	معاصر	نستعلیق	کاشی	آیات قرآنی	إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ
۱	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ مرمر	ادعیه	یا خیرالحافظین و أنت أرحم الراحمین
۱	معاصر	فونت تیترا	چاپ با شابلون استنسیل بر روی گچ	اذکار	یا مهدی
۱	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ	اذکار	یا حافظ/علی ولی الله/یا حفیظ
۱	قاجار	ثلث جلی مثنی	گچ	آیات قرآنی	مرغ بسم الله
۶	پهلوی اول/ معاصر	کوفی بنایی / شبه طغری ثلث/ نستعلیق/ نسخ ایرانی	کاشی/ فلز/ آجر	اذکار	علی / یاعلی/ علی ولی الله
۴	معاصر	ثلث/ شکسته نستعلیق	کاشی	آیات قرآن	وان یکاد
۸	معاصر	ثلث / کوفی بنایی	فلز/ سیمان	اسماء الهی/ اذکار	الله / یا الله
۲	پهلوی دوم	نستعلیق	سنگ	اذکار	یا هو / هوالمعز
۱	معاصر	دستنویس	فلز	اذکار	یا حسن - یا حسین
۱	قاجار	نستعلیق	کاشی/ سنگ	آیات الهی	وَأَنْتَ خَيْرَ الْمُنْزِلِينَ قَالَ اللَّهُ خَيْرَ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ
۱	معاصر	نستعلیق	سنگ	اشعار	در حقیقت مالک اصلی خداست/این امانت چند روزی نزد ماست
۱	معاصر	نستعلیق	سنگ	آیات الهی	بنام خداوند بخشنده مهربان
۱	قاجار	نستعلیق	چوب	اشعار	یکتا سوار معرکه لافتی علیست/ مهمان نواز مآئده هل اتی علیست/ اسباط فرقدان و نجوم زواهرند/ شمس الضحی محمد بدرالدجی علیست
۱	معاصر	ثلث	برچسب	آیات قرآنی	وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

نتیجه گیری

در تاریخ معماری ایران خط و خوشنویسی در قالب کتیبه یکی از جنبه های مهم و مورد توجه هنرمندان معمار این سرزمین در آراستن بناها بوده است، که هم جنبه تزئین و هم جنبه بیان اعتقادات مردم مسلمان این دیار را داشته است و به دلیل همان باورهای دینی و قلبی، بیشترین مضامینی که در این کتیبه ها انعکاس پیدا کرده آیاتی از قرآن کریم می باشد. وجود کتیبه هایی که در برگزیده آیات الهی است موجب یادآوری نام خداوند در ذهن هر بیننده و رهگذر معتقدی می شود. بر اساس بررسی

های به عمل آمده در تهیه این مقاله، ثابت شده است که خط کوفی نخستین خطی بود که در نوشتن کتیبه های ابنیه اسلامی بکار رفته است و تا مدتها تنها خط مورد استفاده بوده است که در کتابت خوشنویسی های کتیبه ها به کار می رفته، پس از آن به مرور خطوط دیگر وارد این حیطه گشته است. آیه مبارکه « بسم الله الرحمن الرحيم » که آغازگر هر امر مهمی برای مسلمان به شمار می رود، بیشترین تعداد را در بین کتیبه های سردر خانه های شهر شیراز در تمامی ادوار یاد شده به خود اختصاص داده است و از میان تمامی قلم های مورد استفاده در خوشنویسی کتیبه ها، «خط نستعلیق» رتبه نخست را کسب کرده است؛ چرا که این خط یقیناً زیباترین و شکیل ترین خط در میان خطوط اسلامی است و مورد پسند عامه ایرانیان می باشد و خوانش آن نیز در مقایسه با خطوط عربی آسانتر می باشد. متأسفانه از اواخر دوره پهلوی دوم تا چند دهه قبل از این، کتیبه های سردر، هم از لحاظ مصالح مورد استفاده و هم از لحاظ خطوط به کار گرفته شده دچار افول و نزول شده بود، که با تلاش هنرمندان عصر حاضر این هنر مجدداً احیا گشته و رو به تعالی نهاده است.

پی نوشت

(۱) برگرفته از اسناد گزارش ثبت بناها در فهرست آثار ملی، به کوشش هیأت بررسی و شناسایی بافت قدیم شیراز و مشاهدات میدانی نگارنده.

منابع و مآخذ

- ۱- آیینگاهاوزن، ریچارد. ۱۳۷۹. اوجهای درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران: نشر آگاه.
- ۲- اکبری، طاهره، "فرهنگ و باورها بر سردر ورودی های خانه ها"، فصلنامه فرهنگ و مردم ایران، شماره های ۷ و ۸، زمستان ۸۵ و بهار ۸۶.
- ۳- امامی، سولماز، محمدرضا عطایی همدانی، "بررسی سیر تحول معماری کتیبه های سردر خانه های ایرانی (محل هرندي منطقه ۲۳ تهران از دهه ۱۳۹۰-۱۳۰۰)"، همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد، بهمن ماه ۱۳۹۴.
- ۴- ایران پور، امین و شیرازی، علی اصغر، "ارتباط دست برتری با مبانی حرکتی در خط نستعلیق"، فصلنامه نگره، ۱۳۹۲، شماره ۲۸، ص ۲-۱۵.
- ۵- آژند، یعقوب، "خوشنویسی در قلمرو مکتب هرات: دوره پیشین، با تاکید بر قلم نستعلیق"، کتاب ماه هنر، خرداد و تیر ۱۳۸۳، شماره های ۶۹ و ۷۰، ص ۳۷-۲۴.
- ۶- برزگر، ماریا، "معماری ورودی در خانه های قدیم ساری"، مسکن و انقلاب، ۱۳۸۶، ش ۱۲۰، ص ۳۲-۲۲.
- ۷- بمانیان، محمد رضا، مومنی، کوروش و سلطان زاده، حسین "بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد- مدرسه های دوره ی قاجار"، فصلنامه نگره، تابستان ۹۰، شماره ۱۸، ص ۴۷-۳۵.
- ۸- بورکهارت، تیتوس. ۱۳۶۵. هنر اسلامی زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، سروش.
- ۹- پاکدامن، بهروز، "مقدمه ای بر شیوه ها و گرایش های معماری در تهران"، نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران بم میراث فرهنگی، ۱۳۷۴، جلد ۵.
- ۱۰- پوپ، آرتور. ۱۳۷۳. معماری ایران، ترجمه غلامحسین مهدی افشار، تهران: دات.
- ۱۱- تقی زاده، عالمه و علیمحمدی اردکانی، جواد، "بررسی و تحلیل نوشتار (کتیبه نگاری) به مثابه رسانه تبلیغاتی در معماری ایران"، فصلنامه نگره، بهار ۹۶، شماره ۴۱، ص ۹۴-۸۰.
- ۱۲- جباری، صداقت، "تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری"، هنرهای زیبا، ۱۳۸۷، ش ۳۳.
- ۱۳- حسینی، سید هاشم و طاوسی، محمود، "تحول هنر کتیبه نگاری عصر صفوی با توجه کتیبه های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع)، کتاب ماه هنر، ۱۳۸۵، سال نهم (۹۲، ۹۱)، ص ۶۴-۵۸.

- ۱۴- خورسی، ملیحه، بابایی، آذین، فدایی زاده، محمد رضا، انوری، عاطفه، "بررسی ریخت شناسیانه و نمادشناسانه چندگانه مرغ بسم الله در بدایع نگاری ایران"، اولین سمپوزیم ملی روز جهانی گرافیک، ۱۳۹۶.
- ۱۵- دباغیان، روحا، "خوشنویسی در معماری اسلامی"، نشریه کانون مهندسين ساری، ۱۳۹۳، ش ۴.
- ۱۶- دباغیان، روحا، سید محمود موسوی، مجتبی حسین زادگان، "جستاری در حکمت هنر و معماری همنشین با خط و خوشنویسی"، کنفرانس بین المللی پژوهشهای نوین در عمران، معماری، مدیریت شهری و محیط زیست، دیماه ۱۳۹۶، کرج.
- ۱۷- دهخدا، علی اکبر. لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۸- راهپیمان، غلامرضا. ۱۳۹۲. از الفبا تا هنر: شناخت انواع خطوط از آغاز تاکنون و قالب های خوشنویسی، تهران: موزه اسناد مجلس اسلامی و فرهنگستان هنر.
- ۱۹- رمضان جماعت، مینا و جواد نیستانی، "جلوه های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه های تهران دوره قاجار"، هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، ۱۳۸۹، ش ۴۴، ص ۷۵-۶۵.
- ۲۰- شایسته فر، مهناز، "بررسی محتوایی کتیبه های مذهبی دوران تیموریان و صفویان"، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، پاییز ۸۱، سال دوازدهم، شماره ۱۱۱، ۴۳-۶۲.
- ۲۱- شیمیل، آنه ماری. ۱۳۸۰. خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی، ص ۱۱.
- ۲۲- صداقت، فاطمه، "جایگاه کتیبه های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرون اول تا هفتم هجری قمری)"، کتاب ماه هنر، شهریور ۱۳۸۷، ص ۳۰-۱۸.
- ۲۳- عابدین پور، وحید، سمائی، معصومه، "علل تحول خوشنویسی و پیوند آن با هویت ایرانی در دوره تیموری"، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۸۹، شماره ۸، ص ۸۶-۵۵.
- ۲۴- عظیم زاده اردبیلی، فائزه، "خط و خوشنویسی در تمدن اسلامی"، ندای صادق، بهار ۱۳۷۵، شماره ۱، ص ۳۴-۲۳.
- ۲۵- فدایی، مریم، "ارزش محتوایی کتیبه سنگی بسم الله موزه آذربایجان تبریز با نگاهی به هنر سنگتراشی سنتی ایران"، کتاب ماه هنر، ۱۳۹۲، ش ۱۸۳، ص ۸۷-۸۲.
- ۲۶- فضائلی، حبیب الله. ۱۳۸۲. تعلیم خط، تهران: انتشارات سروش.
- ۲۷- قرآن کریم، ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۲۸- کیانی، مصطفی. ۱۳۸۳. معماری دوره اول پهلوی اول، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- ۲۹- مایل هروی، نجیب. ۱۳۷۲. صراط السطور، در کتاب آرایه در تمدن اسلامی، مشهد: بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
- ۳۰- مرزبان، پرویز، معروف، حبیب. ۱۳۷۷. فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، تهران: سروش، انتشارات صدا و سیما.
- ۳۱- محمدی، رضا و رجبی، محمدعلی، "بررسی کتیبه های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون"، علمی پژوهشی نگره، ۱۳۸۹، ش ۱۵، ص ۲۷-۱۹.
- ۳۲- معین، محمد. ۱۳۹۰. فرهنگ فارسی، جلد سوم، چاپ سوم، تهران: دبیر، بهزاد.
- ۳۳- ملک شهمیرزادی، صادق. ۱۳۸۷. باستان شناسی تا هزاره دوم ق.م؛ اطلس تاریخ ایران، چاپ سوم، تهران: سازمان نقشه برداری کشور.
- ۳۴- نصر، طاهره. ۱۳۸۶. از هنر و هنر اسلامی، چاپ اول، شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- ۳۵- یار شاطر، احسان. ۱۳۸۴. خوشنویسی (مقالات دانشنامه ایرانیکا)، تهران: امیرکبیر.
- ۳۶- یآوری، حسین. ۱۳۸۳. آشنایی با چوب و هنرهای مرتبط با آن، تهران: سوره مهر.
- ۳۷- هنریاب فروشگاه اینترنتی صنایع دستی ایران <http://www/honaryab.com>

منابع تصاویر

تصاویر ۱-۳ و ۲۱-۵، مأخذ: لادن سلاخی
تصویر ۴، مأخذ: کتاب نقاشی روی کاشی، هادی سیف، مهوش مجذوب، ۱۳۷۶، تهران: سروش.